

A MAGYAR ZENE ŐSTÖRTÉNETE

PAKSA Katalin

Zenei őstörténetünk kérdéseire egy viszonylag fiatal tudományág, a népzene-kutatás kísérel meg válaszolni – írott forrás nélkül, a 20. században összegyűjtött folklóranyag alapján. Módszere az összehasonlítás, mely a dallammozgásra (dallamvonalra és hangsorra) vonatkozik, másodsorban a formai felépítésre; a ritmus és előadásmód kevésbé jön számításba. Nem terjed ki az összehasonlítás a könnyen és gyorsan cserélődő dalszövegekre, legfeljebb a dal műfaja vagy népeletbeli szerepe lehet olykor jelzésértékű.

Bár a népdal természetéhez hozzátartozik az állandó variálódás, a mindenkori újraalkotás, ez hagyomány szabta keretek között történik. Szabolcsi Bence szerint: „a dallam – változandósága ellenére – legalább olyan hosszú életű, legalább olyan maradandó, mint a szó, vagy a régészeti és antropológiai lelet; tehát összehasonlítás útján ugyanúgy következtethetünk belőle népek és kultúrák összetételére, kapcsolatára és vándorlására, mint a nyelvből vagy az ásatások anyagából.”

A magyarság zenei őstörténetét a maga teljességében nem tudjuk rekonstruálni. Nagy valószínűséggel meghatározható azonban, hogy mi az, ami ősi zenénkből még a 20. században is közösségi használatban volt, vagyis a magyar népzene mely része gyökerezik a honfoglalás előtti időkben.

A magyar nép kialakulásától a honfoglalásig eltelt hosszú időt és annak sokféle eseményét tekintve nem csodálkozhatunk azon, hogy ősi zenénk korántsem egységes. Zenei őstörténetünket egymástól markánsan különböző, egymásból le nem vezethető rétegek alkotják, a kutatás jelen állása szerint öt réteg, melyek eltérnek egymástól a formai szerveződés kötetlensége és kötöttsége, a hangterjedelem nagysága, továbbá a dallamokat alkotó kisebb vagy nagyobb lépésekben mozgó hangsorok (zenei szóval diatónia vagy pentatónia) tekintetében.

1. Történelem előtti, archaikus réteg

Kötetlen szerkezetű, feszes ritmusú, ütempáros, kis hangterjedelmű, diatonikus dallamvilág

A rövid motívumok, ütempárok kötetlen ismételtetéséből, sorolásából építkező dallamosságot az etnomuzikológia az emberiség archaikus zenéjeként tartja számon, mely ott van minden primitívebb nép zenéjében, sőt fejlettebb népek megmaradt ősi hagyományaiban is. Az efféle dallamok népzeneinkben részben a gyermekfolklórba lesüllyedve élnek, részben pedig

jelesnap szokások rítusdalaiban. Szövegeik, alkalomhoz kötött használatuk gyakran ősi hiedelmek emlékét őrzik, például hogy ráolvasással, énekléssel befolyásolni lehet a természetet. Olyan, még csak dalnak sem tekinthető megnyilvánulások tartoznak ide, mint egy csíkmadarasi katicabogár-röptető mondóka, melyben a zenei elemet egyedül a ritmus képviseli, vagy a szintén katicabogarat megszólító, palóc énekes mondóka.

Ka - ti - ca - bo - gár - ka, mēnj fēl az ég - be!

Mon' mēg a jó Is - ten - nek, vi - gye fēl a hi - de - gēt,
hoz - za le a me - le - gēt!

Szállj el, szállj el, Mutasd még az u - tat, mer - re visz - nek férj - hēz.
ka - ti - ca - bo - gár - ka!

Ke - let - nek - ě, dél - nek - ě? Vagy pe - dig itt hagy - nak?

A palóc dallam mindössze három egymás melletti hangból áll, kismértékben ereszkedik, majd visszakanyarodik, mintegy hullámmozgást végez. Ez az ütempár (esetleg egy-két hanggal kiegészülve) gyakori a téltemető, bőségvarázsló szokásokban, de – fontos megjegyezni, hogy – a dallamból közvetlenül a szokások korára nem következtethetünk. A motívum zenei jegyei mindazonáltal feltétlen ősiségre vallanak, az összehasonlító vizsgálat azonban éppen az efféle elemi dallamoknál – pregnáns tulajdonságok híján – rendkívül nehéz. Annyi mégis megállapítható, hogy a szomszédos népeknél nem fordul elő, a nyugat-európai adatok pedig szórványosak. A kapcsolatok inkább kelet felé, rokon és török népek felé mutatnak.

A különféle ütempár fajták ismertetésére az időkeret szűkössége miatt nincs mód. Feltétlenül szólni kell azonban az egyik legkülönlegesebb, a néprajz- és a népzene tudományt egyaránt régóta foglalkoztató szokásról, a regölésről. A regöséneket zenei tulajdonságai ebbe a körbe utalják, van azonban egy sajátos, megkülönböztető dallamfordulata, az alaphangról fellépő, úgynevezett „regös kvint”, és ez jelenti a zenei rokonságot az egyébként nem teljesen egységes regös dallamanyagban. Nyelvészeti és néprajzi kutatások feltételezik, hogy finnugor örökség a varázserejű refrén: „Haj, regő rejtem”, „dehó-reme-róma” stb., mely valaha a sámán révületét és az énekekkel történő varázslást idézhette elő. A regösének azonban – még a honfoglalás előtt – más, bizánci, szláv és kaukázusi hatást is magába fogadott,

kikristályosodott formáját pedig valószínűleg az Árpád-korban nyerte el: vallon és német telepések is hoztak magukkal hasonló szokásokat, melyek elemei szintén gazdagították. Így a regösének a történelem előtti időket mintegy összekapcsolja az európai középkorral, a csodaszarvast Szent István királlyal.

1. Kelj fől, gaz - da, kelj fől, se - re - géd ma - gá - val,
száll az Is - ten há - zad - ra te - ri - tett asz - ta - lá - val,
te - le po - ha - rá - val.

Refr.: Haj, re - gö rej - tēm, azt is meg - ad - hat - ja
az a nagy Úr Is - ten.

2. Ugor kori ősréteg

Kötetlen szerkezetű, rögtönzött, recitatív, diatonikus dallamvilág

Másfajta honfoglalás előtti dallamvilág népzeneink ugor rétege, mely már népcsoporthoz, mégpedig legközelebbi nyelvrokainkhoz köthető. A ma Szibériában élő obi-ugorok medveénekeihez és hősénekeihez igen hasonló dallami és szerkezeti sajátosságok jellemzik ugyanis a magyar siratóéneket, a közös dallamfajta nálunk a változásoknak leginkább ellenálló halotti kultusz tartotta fenn.

A magyar sirató is szertartásos ének, melynek szövege a medveénekhez és hősénekhez hasonlóan szintén az elhunyt életének mozzanatait, szavait idézi, és halálának körülményeit beszéli el. A dallam recitatív, mérhető ritmus nélküli ének, zenei próza. A szerkezet kötetlen, nincs eleje és vége, bármikor abbahagyható, illetőleg folytatható. Zenei tagoltságát a szöveg határozza meg: a gondolathatárok vagy mondatvégek zenei nyugvópontokkal esnek egybe. Egy – a rögtönzés alapját képező – határozott dallameszme, zenei szkéma azonban felfedezhető a siratóban, mégpedig két egymáshoz hasonló, de eltérő kadenciájú, négy-öt hangból álló, ereszkedő diatonikus dallammenet formájában, mely különböző hosszúságú sorokban követi egymást szabálytalanul váltakozva.

Parlando

I - dës - a - nyám, i - dëss - a - nyám,
 m - mér in - dul - tál olyan hosszú út - ra,
 a - hunnat vissza né vár - has - suk töb - bet so - ha,
 drá - ga jó í - dëss - a - nyám!
 m - Me - re mën - jünk, hogy fél - ta - lál - juk?

A sirató kis hangterjedelmű hangkészlete különféle diatonikus hangsorokká épülhet ki a központi mag alá leszálló hangokkal, és az efféle kibővülés az obi-ugor anyagban is előfordul. A siratókban néhol fellelhető ötfokú fordulatok azonban a pentaton dalok hatására keletkezett utólagos igazítás eredményei. A siratóban megőrzött dallamosság kialakulásakor a magyarság ősei valószínűleg még nem ismerték a pentatóniát!

Az újabb kutatásoknak köszönhető, hogy az ugor–magyar párhuzamok szélesebb, óeurópai, sőt eurázsiai összefüggései is egyre világosabban kirajzolódnak.

3. „Nemzetek feletti” ősréteg: a pszalmodizáló stílus

Strofikus, recitatív, ötfokú dallamvilág

A két diatonikus hangsorú ősréteg ismertetése után most a pentaton ősrétegek bemutatása következik. A pszalmodizáló stílus népzeneink legrégebb ötfokú stílusa, mely történetileg az ugor és az ótörök rétegek közé helyezhető el nagy valószínűséggel, azonban mai tudásunk szerint népcsoporthoz nem köthető. Elnevezése a zsidó-keresztény zsoltárra (pszalmodiára) utal. Mégsem arról van szó, hogy a magyarság e stílusát a gregorián zenéből tanulta volna el. Annál kevésbé, mert a stílus még a gregorián határain túl is követhető, Nyugat-Európa régi egyszólamúságában éppúgy, mint Kis-Ázsia zenéjében. Tehát egy széles földrajzi területen ismert énekmodell lehetett az, melyet a régi magyarság is gyakorolt, egyéni arculatot adva neki. A magyar pszalmodizáló dalok és a rokon népi (mordvin, zürjén, votják) meg gregorián dallamok hasonlósága ugyanis nem közvetlen, származásbeli kapcsolatból fakad, hanem –

Kodály szavaival – „általánosabb, nemzetek feletti... keleti” dallamvilágot képviselnek. Erre mutatnak Sipos János török népektől újabban gyűjtött dallamai is.

A pszalmódizáló stílus jellemzője a pentatónia, olykor szűk, oktávnál kisebb terjedelemben is, továbbá a strofikus felépítés: hat, nyolc és tizenkét szótagos strófaszerkezet, és a parlando-rubato előadásmód.

Parlando, rubato

1. Bú-bá - nat, bú - bá - nat, Rég mégmondtam ne-kéd,
s Rég mégmondtam nekéd, Hoz-zám ne kö - ze-lédj.

A pszalmódizáló stílus elterjedése nem fedi be az egész magyar nyelvterületet, hanem az összes többi dallamstílusunktól eltérően csupán annak keleti (erdélyi és moldvai) részét; erre a tényre a népzene tudományának eddig nem sikerült kielégítő magyarázatot adnia.

4. Ótörök ősréteg: a kis hangterjedelmű pentaton stílus

Strofikus, kis ívvel emelkedő vagy szűk terjedelemben ereszkedő, négy-öt fokú dallamvilág

Míg a pszalmódizáló stílus kialakulásának útját nem tudjuk népekhez kötni, kis hangterjedelmű pentaton dalaink kapcsolatrendszerét bizonyos fokig körvonalazható. Ez a zenei köztudatunkban ma még szinte teljesen ismeretlen stílus feltehetően ótörök népek és a magyarság kulturális érintkezésének bizonyos korai szakaszából származik. Az ugor közösségből kiváló magyarság vándorlása során nála fejlettebb ótörök (mongol) népekkel került érintkezésbe, a magyarság őseit az Urál délkeleti oldaláról a nyugati oldalra ilyen népek hozhatták át. A közös élet ismeretek szerzésére adott alkalmat, nyelvünk máig őrzi ennek emlékét a földművelés, állattenyésztés és a társadalmi élet ótörök eredetű szavainak régebbi rétegében, népzeneink pedig a kis hangterjedelmű pentaton stílusban. E dalok rokonait a Volga–Káma-köz és Belső-Ázsia zenéjében találjuk meg: csuvasoknál, cseremiszeknél és a hori-burjátoknál a Bajkál-tó környékén.

A stílus felfedezéséhez szükség volt Kallós Zoltánnak az 1960–1970-es években folytatott mezőszegi, gyimesi, moldvai gyűjtéseire, ezekből ugyanis korábban ismeretlen dalok vagy félreismert (romlottak, kopottak vélt) dalok változatai kerültek elő. A következő, mindössze négy hangból fölépülő gyimesfelsőlóki dallamot is Kallós Zoltán gyűjtötte:

Parlando, rubato

1. Ke - se - rög egy ár - va ma - dár,
 A - ki min - dën ág - ra le - száll.
 Ke - se - rög - het az ës, szë - gén,
 ha Met ő o - lyan ár - va, mind én.

A kis hangterjedelmű pentaton stílus a magyar nyelvterület valamennyi zenedialektusában megtalálható a változásoknak leginkább kitett Alföld kivételével, de kevés számú variánsban.

5. Ótörök ősréteg: a nagyívű, (kvintváltással vagy anélkül) ereszkedő pentaton stílus

Strofikus, kötött és kötetlen ritmusú dallamvilág

Legfiatalabb és legfejlettebb keleti örökségünk a nagyívű, (kvintváltással vagy anélkül) ereszkedő pentaton stílus. Az ereszkedő pentaton zenei nyelv különböző fajtái óriási területen ismertek Kelet-Európától Szibérián, Észak-Kínán keresztül az amerikai indiánok földjéig. E nyelv részeként értelmezhető a magyar stílus, mely újabb ótörök (mongol) kapcsolat következményeként alakult ki mintegy 1300–1500 évvel ezelőtt, amikor a magyarság a Kazár Birodalomban élt. Amikor Bartók Béla 1924-ben *A magyar népdal* című könyvében a „régí stílus”-t ismertette, főként ezekről az ereszkedő pentaton dalokról írt, Kodály Zoltán 1937-ben *A magyar népzene* című tanulmányában főként ilyen pentaton dalok rokonságát mutatta ki elsősorban a cseremiszi és csuvas nép zenéjében.

Kodály ösztönzésére, az összehasonlító anyag elégtelensége miatt került sor Vikár László és Bereczki Gábor Volga-vidéki expedícióira az 1960–1970-es években, melyek meglepő, negatív eredményeket hoztak. Kiderült, hogy ez a stílus sem a cseremiszi, sem a csuvas népnek nem általános hagyománya, hanem egy szűkebb földrajzi körzeté a Volga mentén, a cseremiszi-csuvas nyelvhatáron. Ráadásul úgy tűnt, hogy a kvintváltás a cseremiszeknél újabb keletű. Behatóbb elemzések tárták föl, hogy a rendkívül nagy hangterjedelemmel és hosszú sorokkal jellemezhető cseremiszi új stílus egy régebbi, egyszerűbb kvintváltó stílus továbbfejlesztése, és a régebbi stílus az, melyre a dallampárhuzamok vonatkoznak. Az átadás-átvétel kérdésének elméletét is módosítani kellett. Vargyas Lajos elképzelése szerint ótörök

hatásra a magyarság ősei alakították ki ezt a zenei típusokban is körülhatárolható stílust, és a magyarság adta át környezetének. Az átadók pedig azok a magyarok lehettek, akik nem vettek részt a honfoglalásban, hanem a besenyő támadás után északra húzódtak. Dobszay László is hasonló megállapításra jutott: „A magyarság az I. évezred közepétől szinte a honfoglalásig nagy ótörök kultúrájú népek politikai közösségében élt... ezek hatása a pentaton ereszkedő dallamok nagy tömegének befogadása... Valószínűleg a magyar formaérvék vontak le a végső következtetést ebből az elrendezésből...”

A nagyívű ereszkedő pentaton stílus az egész magyar nyelvterületen ismert. Típusainak 20. századi gazdagságát annak köszönheti, hogy korok és ízlések változásait is képes volt követni, asszimilálni, maga pedig hatást gyakorolt népzeneink belső fejlődésére.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy zenei anyanyelvünk alapjai a honfoglalás előtti időből származnak. Mindaz, amit a magyarság keletről hozott, illetőleg amit abból mai hazájában továbbfejlesztett, népzeneinknek kiemelkedően jelentős része. Ezt illusztrálja utolsó dallampéldánk, egy nagyívű, kvintváltás nélkül ereszkedő pentaton dal Kalotaszegről.

Rubato

1. Csend-őr u - rak, mit a - kar - tok,
 e de Csendőr u - rak, mit a - kar-tok,
 Ta - lán kö - töz - ni a - kar - tok,
 a Ta - lán kö - töz - ni a - kar-tok?